

OBJEKTO SĄVOKA IR KAI KURIE POŽYMIAI

ALBINAS DRUKTEINIS

Objekto sąvoka gramatikoje vartojama jau seniai. Vystantis sintaksės mokslui, stiprėjant tendencijai tyrinėti sakinio prasmę, ši sąvoka kito ir kai kada įgaudavo net naują turinį. Dėl to tiek objekto sąvoka, tiek jo požymiai dabartiniame sintaksės moksle nėra aiškūs ir bent kiek griežčiau nustatyti, objektiniais santykiais laikomi gana įvairūs sakinio prasminių komponentų ryšiai.

1. Ilgą laiką objekto sąvoka buvo tapatinama (ir kai kada tebetapatinama) su papildiniu, ir šie terminai vartojami sinonimiškai [Словарь, 1897, c. 637; Энциклопедия, 1952, c. 121; 1954, c. 439; Александров, 1963, c. 324; Ахманова, 1966, c. 279; Никитина, 1978, c. 231, 279; Kalinauskas, 1972, p. 19 ir kt.]. Ši sena tradicija kalbos moksle neleido atitrūkti objektui nuo papildinio net ir ėmus objekto terminą vartoti kaip papildinio semantiką atspindinčią sąvoką. Ir šiuo atveju objektiniai santykiai turi panašią apimtį, kaip ir papildinys [Валгина, 1978, c. 132; Матлина, 1969, c. 71; Мгеладзе, 1970, c. 63; Balkevičius, 1963, p. 184; Gramatika, 1976, p. 454 ir kt.]. Čia dažniausiai minimos tiesioginio, adresatinio, instrumentinio ir kai kurios smulkesnės objekto reikšmės.

Šiek tiek detaliau ir kitu pagrindu objektinės reikšmės analizuojamos darbuose, nesusietuose su sakinio dalimis. Juose remiamasi formų reikšmėmis arba tam tikro žodžių junginio priklausomojo komponento funkcinė reikšmė [Грамматика, 1960, c. 113–132; Грамматика, 1970, c. 489–490, 499; Ломов, 1966, c. 3–11; Labutis, 1976, p. 74 ir kt.]. Tačiau įvairių reikšmių objekto pagrindas irgi paprastai yra tos formos, kuriomis reiškiamas papildinys, tik labiau atskleidžiama tomis pačiomis formomis išreiškiamų objektinių santykių įvairovė.

Taigi sintaksės semantikos tyrinėjimuose dažnai laikomasi plataus objekto supratimo, paremto papildinio ribojamais prasminiais santykiais, atskiriomis netiesioginių linksnių reikšmėmis arba žodžių junginio priklausomojo komponento sintaksine-semantine funkcija. Net ir atsiribojus nuo kai kurių netiesioginių linksnių reiškiamų prasminių santykių, pavyzdžiui, komparatyvinių, posesyvinių ir kitų [plg. Кондратова, 1976, c. 9; Labutis, 1976, p. 74], nedaug tesumažėja objektinių reikšmių įvairovė ir nepaaiškėja, kas jas jungia į vieną sąvoką.

Pastaruoju metu daugelis sakinio semantikos tyrinėtojų remiasi Č. Fillmore [Fillmore, 1968] „gilumos linksnių“ teorija arba matematinėje logikoje vartojama

predikato ir argumentų struktūra [plg. Богданов, 1977; Москальская, 1974; Сусов, 1973; Чейф, 1975 ir kt.]. Tradicinėje gramatikoje vartojamos objekto sąvokos ir „giluminių linknių“ – pacienso, eksperienso, beneficienso – sąvokų santykis yra gana sudėtingas, painus, ir šiai problemai reikia atskiro tyrinėjimo.

2. Tradicinėje gramatikoje vartojamo objekto apimtį ir kai kuriuos požymius galima nustatyti iš apibrėžimų, nors neretai, matyt, objektas laikomas savaime suprantama sąvoka.

Kai kurie kalbininkai objektą charakterizuoja kaip nuo predikato priklausantį komponentą [plg. Белокриницкая, 1968, c. 300; Винцелер, 1965, c. 8]. Nors šis požymis ir būdingas objektui, tačiau neatrigoja jo nuo kitų komponentų, nes, pavyzdžiui, aplinkybės irgi priklauso nuo predikato. Dėl to, taikant tik šį požymį, arba aplinkybės pakliūva į objektinių santykių grupę [plg. Белокриницкая, 1968, c. 300], arba lieka neaišku, kaip nustatomos objekto ribos [plg. Винцелер, 1965, c. 7–8]. Apibūdinant objektą kaip formą (ar konstrukciją), savo reikšme papildančią veiksmažodžio leksinį-semantinį nepakankamumą [plg. Ломов, 1966, c. 3–4; Кудрна, 1961, c. 138], taip pat neatkreipiama dėmesio, kad tą nepakankamumą papildo ir subjektas, ir aplinkybės. Tokia charakteristika paprastai būna tikslinama kitais požymiais. Objektas yra apibūdinamas kaip daiktas (plačiaja prasme), būtinas konstatuojant subjekto ir predikato ryšį [Арват, 1976, c. 9]. Tai jau atrigoja objektą nuo subjekto kaip opozicijos nario ir nuo aplinkybių kaip nedaiktinių komponentų, tačiau nenurodo bendro požymio, jungiančio to tipo komponentus, dėl ko ir vardiujamos įvairiausios jų funkcinės reikšmės net nenurodant tikslaus jų skaičiaus (pvz.: poveikio, deliberatyvinis, įrankinis, santykio, pojūčio, modalinių santykių ir pan. objektai) [plg. dar Labutis, 1976, p. 74]. L. Kondratova [Кондратова, 1976, c. 8] taip pat vardiija įvairias objekto reikšmes, tačiau jau nurodo veiksmo, santykio kryptingumą kaip bendrą visų reikšmių požymį, tuo susiaurindama objekto sąvoką, nes, kaip teigia autorė, instrumentinė reikšmė nėra susijusi su veiksmo, santykio kryptingumu. Vis dėlto instrumentą, matyt, dėl tradicijos, priskiria prie objekto ir tuo suardo objektinio santykio vieningumą. Instrumento priskyrimas objektinėms reikšmėms argumentuojamas tuo, kad tam tikro veiksmo poveikis objektui negalimas be įrankio. Tai ir nulemia įrankį reiškančio žodžio kaip antro, fakultatyvaus objekto poziciją. Tačiau instrumentinė reikšmė gali charakterizuoti veiksmą ir savarankiškai, be objektinės (be tiesiogiai veikiamo objekto) (plg. *Pasilikusieji mojo jiems skrybėlėmis, skarelėmis, nosinaitėmis; Aš dažnai važiuoju traukiniu*). Minėtas argumentas susijęs tik su kai kuriais veiksmažodžiais ir negali būti taikomas visai instrumentinei reikšmei. Be to, instrumentas nėra artimesnis objektui negu subjektui ir tais atvejais, kai jis būtinas; jis yra lyg tarpininkas tarp veikėjo veiksmo ir veikiamo daikto. Taip pat autorė teigia, kad instrumentinė reikšmė nenurodanti kokybinės veiksmo charakteristikos, požymio ar jo vykdymo būdo [ten pat, p. 150–151]. Bet juk ši reikšmė pasako, ne tik kokių įrankiu, priemo-

ne atliekamas veiksmas, bet ir koks to veiksmo atlikimo būdas [plg. Апресян, 1974, c. 101]. Dėl to jau seniai bandoma atriboti instrumentinę reikšmę nuo objektinės ir priskirti ją būdo aplinkybei [plg. Никитин, 1961, c. 76] arba laikyti savarankiška kategorija, apimančia įrankio, priemonės ir veiksmo atlikimo būdo reikšmės [Ямшанова, 1979; iš dalies ir Мразек, 1964, c. 14–15]. Taigi laikant veiksmo, proceso kryptingumą vienu iš pagrindinių objektinių santykių požymiu, instrumentinė reikšmė turėtų likti už objekto ribų.

Kryptingumą svarbiu objektinių santykių požymiu laiko ir kiti tyrinėtojai [plg. Боброва, 1975, КД, c. 16; Грамматика, 1970, c. 490; Сунпун, 1977, c. 221 ir kt.].

Kryptingumo sąvoka neapriboja objektinių santykių tik betarpiško (kontaktiško) poveikio santykiais. Predikato reikšmė gali rodyti tik orientavimąsi į ką nors. Dėl to objekciniams santykiams galima priskirti ir adresatinę reikšmę. Kai kuriuose darbuose ir laikomasi tokio objekto supratimo, tik nepasakoma, kuo paremtas šis apribojimas [plg. Боброва, 1975, АКД, c. 9; Лайонз, 1978, c. 313; Родичева, 1976; c. 176; Симонова, 1977, c. 9 ir kt.]. Adresatinės reikšmės artimumą objektui rodo ir tai, kad tos pačios (ar bent labai artimos) situacijos tas pats dalyvis kalboje gali turėti ir adresatinę, ir tiesiogiai veikiamo objekto funkcinę reikšmę (plg. *įrodinėti draugui savo teisumą ir įtikinėti draugą savo teisumu*).

Tai, kad tame pačiame sakinyje egzistuoja ir betarpiškai veikiamas daiktas, ir daiktas, į kurį orientuojamas veiksmas (pvz., *duoti knygą draugui*), negriauna bendro objektui kryptingumo požymio. Tie daiktai yra skirtingose pozicijose, tai lyg ir skirtingi taškai vienoje kryptingumo tiesėje. Dėl to ir negali būti du betarpiškai veikiami objektai arba du objektai, į kuriuos orientuojamas veiksmas, jei jie nenurodo vienaarūšių daiktų grupės. Kryptingumo sąvoka yra artima tranzityvumui, tačiau su ja nesutampa. Tranzityvumas yra paprastai siejamas su tiesioginio (betarpiškai veikiamo) objekto funkcija, išreikšta galininko linkniu [plg. Алиева, 1975, c. 20; Paulauskienė, 1979, p. 23]. Net ir suprantant tranzityvumą tik kaip tam tikrą veiksmo kryptingumą, perėjimą į objektą, turimas galvoje tiesioginis objektas [plg. Криницайте, 1978, c. 13, 15]. Tuo tarpu kryptingumas susijęs ir su daiktu, į kurį orientuotas veiksmas. Be to, tranzityvumą lietuvių kalbotyroje įprasta sieti su tam tikra forma, o kryptingumas su vienintele forma nesiejamas.

Be abejo, nesiremiant forma, kryptingumo požymį nustatyti nėra paprasta. Tokia problema pirmiausia iškyla su judėjimo veiksmažodžiais, kurie reiškia ir kryptingą veiksmą (pereinantį ar orientuojamą į ką nors), ir daikto padėties pasikeitimą erdveje, t.y. kryptį. Problemiškas yra pojūčius (regėjimą, girdėjimą ir pan.) reiškiančių veiksmažodžių kryptingumas. Įvairių veiksmažodžių semantinių grupių santykio su kryptingumo požymiu nustatymui reikia atskiros, detalios analizės.

3. Kryptingumas suponuoja ne tik tai, į ką nukreiptas veiksmas, procesas, santykis, bet ir tai, kas sukelia tą kryptingą veiksmą, procesą ir pan. Kryptingumas yra veiksmažodžio savybė, todėl galimas priskirti jau žodžių junginyje. Sakinyje

objektas turi ryšį su kryptingumo šaltiniu. Dėl to neretai objektas ir apibūdinamas siejant jį su aktyvųjį situacijos dalyvį reiškiančia sąvoka [plg. Алиева, 1975, c. 5; Воронина, 1976, c. 10; Прокопчук, 1978, c. 70].

Laikant agentinio subjekto – objekto koreliaciją svarbiu objektinių santykių požymiu, kiekviename sakinyje, kuriame yra objektas, turėtų būti ir antrasis opozicijos narys. Tačiau pasitaiko sakinių, kurių subjekto pozicijoje yra neagentinis situacijos dalyvis, eliminavęs agentinį ir lyg atliekantis jo funkciją, pvz.: *Virvė apjuosė stulpą; Akmuo išmušė langą; Peilis perpjovė virvę* ir pan. (plg. atitinkamai *Aš apjuosiau virvę stulpą; Aš akmeniu išmušiau langą; Aš peiliu perpjoviau virvę*). Tokių sakinių pasyvinės transformacijos (plg. *Stulpas yra apjuostas virve; Langas yra išmuštas akmeniu; Virvė yra perpjauta peiliu*) skiriasi nuo sakinių, turinčių agentinį subjektą, transformacijų (plg. *Motina bara vaiką/Vaikas yra baramas motinos*). Sakinių su instrumentiniu subjektu pasyvinėse konstrukcijose instrumentinė reikšmė įgauna įprastą jai išraišką (įnagininką), ir tuo pačiu išryškėja, kad objektas koreliuoja ne su instrumentiniu subjektu, o su eliminuotu agensu. Kitokios sakinių su instrumentiniu subjektu pasyvinės transformacijos gal ir nebūtų negramatiškos, tačiau jos yra dirbtinės (plg. *Stulpas yra apjuostas virvės; Langas yra išmuštas akmens; Virvė yra nupjauta peilio*).

4. Kalbantysis objektą gali įsivaizduoti kaip ne tiek intensyviai ar intensyviau veikiamą (plg. minėtus žodžių junginius *įrodinėti draugui savo teisumą | įtikinėti draugą savo teisumu*; taip pat *duoti vargšams duonos | sušėlpti vargšus duona; mesti akmenį į varną | mesti akmeniu į varną* ir pan.). Pagal komunikacijos tikslą jis pasirenka vieną ar kitą konstrukciją. Taigi vienodų ar labai artimų tikrovės situacijų tam tikri santykiai kalboje perteikiami vienos ar kitos reikšmės objektiniais ir galbūt ne visai objektiniais santykiais. Matyt, objekto reikšmę reikėtų suprasti pagal funkcinio-semantinio lauko principą [plg. Бондарко, 1972, c. 20; taip pat to principo taikymą instrumentalumo kategorijos analizei: Яшманова, 1979]. To lauko branduolį sudarytų betarpiškai (ir tuo pačiu intensyviausiai) veikiami objektai. Lauko periferijos srityje įvairiu atstumu nuo centro išsidėstytų kitos reikšmės, besibaigiančios galbūt adresatine reikšme. Objektinių reikšmių pasikeitimus (t.y. pasislinkimus į lauko centrą ar iš jo) pateiktuose pavyzdžiuose realizuoja predikatinės leksemos sinonimika. Tokią funkciją atlieka ir kiti leksiniai-semantiniai reiškiniai – veiksmazodžio polisemija, derivacija [plg. Боброва, 1975, КД, c. 56].

Nustatyti, kokią funkcinę reikšmę turi paskutiniųjų pavyzdžių įnagininkas, būtų galima tik išanalizavus objektinių reikšmių hierarchinius santykius. Galbūt tai objektiškumo ir instrumentalumo funkcinių-semantinių laukų ribojimosi ar bendros sferos reikšmė [plg. Яшманова, 1979, c. 60].

Dėl savo turtingumo bei sudėtingumo konkretūs kalbos pavyzdžiai dažnai sunkiai įspaudžiami į schemas. Ypač tai sudėtinga, analizuojant prasmės dalykus, dar kol kas nelabai teiširtus.

ЗНАЧЕНИЕ ОБЪЕКТА И НЕКОТОРЫЕ ПРИЗНАКИ

Резюме

На основании смысловых отношений, ограничиваемых дополнением, а также определенных значений косвенных падежей в лингвистической литературе сложилось понятие объекта и объектных отношений, охватывающих очень разные функциональные значения. По этой причине в лингвистике нет единого понятия объекта. Некоторые лингвисты одним из основных признаков объектного отношения считают направленность. Именно направленность действия, процесса, а тем самым и оппозиция активному члену смысловой структуры от которого исходит эта направленность, и считается основными признаками объектной функции. Направленность охватывает не только предмет (в широком смысле), подвергающийся воздействию, но и предмет, на который ориентировано действие. При таком понимании объекта значение инструментальности не входит в сферу объектных отношений.

Описание объектной функции должно основываться на понятии функционально-семантического поля, центром которого может считаться объект, непосредственно подвергающийся воздействию. К периферии поля относились бы другие значения, иерархизация которых требует более детального исследования.

LITERATŪRA

- Balkevičius, 1963 — Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. — V., 1963.
Fillmore, 1968 — Fillmore Ch. The Case for Case. — In: Universals in Linguistic Theory. New York—London—Toronto, 1968.
Gramatika, 1976 — Lietuvių kalbos gramatika. — V., 1976, t. 3.
Kalinauskas, 1972 — Kalinauskas B. Lietuvių kalbos žodžių junginių sintaksė. — V., 1972.
Labutis, 1976 — Labutis V. Žodžių junginių problemos. — V., 1976.
Paulauskienė, 1979 — Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmožodžio kategorijos. — V., 1979.
Александров, 1963 — Александров Н. М. Проблема второстепенных членов предложения в русском языке. — Уч. зап. ЛГПИ, 1963, т. 236.
Алиева, 1975 — Алиева Н. Ф. Индонезийский глагол. Категория переходности. — М., 1975.
Апресян, 1974 — Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. — М., 1974.
Арват, 1976 — Арват Н. Н. Компонентный анализ семантической структуры простого предложения. — Черновцы: Б. и., 1976.
Ахманова, 1966 — Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966.
Белокрынская, 1968 — Белокрыницкая С. С. Объектные сянтагмы и сянтагмиды в русском языке. — В кн.: Проблемы структурной лингвистики — 1967. М., 1968.
Боброва, 1975, КД — Боброва Г. А. Способы выражения объекта в конструкциях действительного залога: Канд. дис. — М., 1975.
Боброва, 1975, АКД — Боброва Г. А. Способы выражения объекта в конструкциях действительного залога: Автореф. канд. дис. — М., 1975.
Богданов, 1977 — Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. — Л., 1977.

- Бондарко, 1972 — Бондарко А. В. К теории поля в грамматике — залог и залоговость. — ВЯ, 1972, № 3.
- Валгина, 1978 — Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. — М., 1978.
- Винцелер, 1965 — Винцелер О. И. Глагольные предложные конструкции, выражающие объектные отношения в современном русском языке: Автореф. канд. дис. — М., 1965.
- Воронина, 1976 — Воронина Д. Д. О функции и значении семантического субъекта в строе русского предложения: Автореф. канд. дис. — М., 1976.
- Грамматика, 1960 — Грамматика русского языка. — М., 1960.
- Грамматика, 1970 — Грамматика современного русского литературного языка. — М., 1970.
- Кондратова, 1976 — Кондратова Л. Н. Способы выражения объектных отношений в современном русском языке: Канд. дис. — Минск, 1976.
- Криницкайте, 1978 — Криницкайте С. А. Проблема переходности в исследованиях по индоевропейским языкам. — В кн.: Проблемы внутренней и внешней лингвистики. М., 1978.
- Кудрна, 1961 — Кудрна В. К. К вопросу о вариантности формы объекта. — В кн.: Уч. зап. Ташкентск. вech. пед. ин-та, 1961, вып. 12.
- Лайонз, 1978 — Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. — М., 1978.
- Ломов, 1966 — Ломов А. М. Глагольные конструкции с зависимым членом в функции объекта: Автореф. канд. дис. — Воронеж, 1966.
- Матлина, 1969 — Матлина Г. О. О выражении объектных отношений в простом и сложном предложении. — В кн.: Сборник аспирантских работ. Л., 1969.
- Москальская, 1974 — Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса. — М., 1974.
- Мразек, 1964 — Мразек Р. Синтаксис русского творительного. — Прага, 1964.
- Никитин, 1961 — Никитин В. М. обстоятельство как второстепенный член предложения в русском языке и его противопоставление дополнению. — Рязань, 1961.
- Никитина, 1978 — Никитина С. Е. Тезаурус по теоретической и прикладной лингвистике. — М., 1978.
- Прокопчук, 1978 — Прокопчук А. А. Предложения с эксплицитно выраженными эмотивными значениями и их формы. — В кн.: Предложение и текст в семантическом аспекте. Калинин, 1978.
- Родичева, 1976 — Родичева Е. Е. К проблеме объектного отношения. — В кн.: Романское и германское языкознание. Минск, 1976, вып. 6.
- Симонова, 1977 — Симонова И. А. Семантика и употребление дательного падежа имени существительного в русском языке: Автореф. канд. дис. — М., 1977.
- Словарь, 1897 — Энциклопедический словарь. — СПб., 1897, т. 21.
- Супрун, 1977 — Супрун А. В. Грамматика и семантика простого предложения. — М., 1977.
- Сусов, 1973 — Сусов И. П. Семантическая структура предложения. — Тула, 1973.
- Чейф, 1975 — Чейф У. Значение и структура языка. — М., 1975.
- Энциклопедия, 1952; 1954 — Большая Советская Энциклопедия. — М., 1952, т. 15; 1954, т. 30.
- Ямшанова, 1979 — Ямшанова В. А. Синтаксическая функция инструментальности в современном немецком языке: Канд. дис. — Л., 1979.